

ГЕНДЕР І НАЦІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: МАСКУЛІННОСТІ ТА ЄВРОМАЙДАН 2013-2014

ТАМАРА МАРЦЕНЮК

Нещодавні події в українському суспільстві, які отримали назву Євромайдан і стосувалися масових протестів у центрі Києва та інших містах України протягом листопада 2013 – лютого 2014 років, потребують не тільки героїзації (передусім, через масову участь у протестній активності), а й критичного переосмислення. Євромайдан називали не лише «зимою, яка нас змінила», а також важливою подією саме у житті українських чоловіків, які мали можливість продемонструвати свою мужність на «полі бою». Як зазначено в одному із онлайн-постерів: *«Нація існує, поки є чоловіки, готові за неї воювати»*. Подібні тлумачення ролі чоловіків у сучасному українському суспільстві, яке нещодавно пережило чергову

«Великий пласт негативу для чоловічого здоров'я зумовлений тим, що традиційна маскулінна ідеологія поєднує високі соціальні претензії на владу, статус, повагу тощо із виправданням і поетизацією вочевидь нездорового, але натомість «чоловічого» стилю життя, зокрема пияцтва, паління, невиправданих ризиків.»

«Революцію», потребує ретельнішого аналізу із застосуванням так званих критичних чоловічих студій (critical men's studies): дослідження чоловіків на основі соціально-конструктивіст-

ських ідей та критики біологічно-детерміністського підходу до пояснення чоловічих ролей.

У цій статті на початку я розгляну основні поняття критичних чоловічих студій – гегемонну маскулінність і кризу маскулінності, а також висновки теоретичного гендерного (передусім, феміністичного) аналізу національного дискурсу. Емпіричний матеріал статті – візуальний і текстовий матеріал про Майдан, розміщений у відкритому доступі. На основі зібраних емпіричних даних із медіа (у тому числі, соціальних – зокрема,

нальні ідентичності¹, які доцільно ретельніше проаналізувати.

Окрім того, у статті використані частини студентських есе на тематику «Гендер, нація і революція: маскулінності на Євромайдані», написаних у рамках курсу «Маскулінність і чоловічі студії», прочитаного восени 2014 року на кафедрі соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія»². Загалом я звернула увагу на проблематику маскулінності та мілітаризму на Майдані, питання сексуальності та маскулінностей, а також стратегії «інакшуння» чоловіків

фейсбуку) проаналізовано медійний дискурс про події на Євромайдані, а також практики протестів.

Гендерні питання та участь жінок на Майдані були досліджені у статтях Олеси Хромейчук, Сари Філіпс, Ольги Онух, Анастасії Мельниченко, Дарини Попової, Ганни Гриценко, Ірини Виртосу та інших; блогах Марії Дмитрієвої, Ольги Веснянки, Надії Парфан, Марії Маєрчик тощо. Натомість, питанням маскулінностей на Майдані приділено менше уваги. До них зверталися Тетяна Бурейчак і Олена Петренко. Майдан – це гетерогенний простір, у якому переплетені гендерні та націо-

«поза барикадами».

Гегемонна маскулінність і криза маскулінності: теоретичні засади

Концепцію «гегемонної маскулінності» Р. Коннел вважають однією із ключових стосовно пояснення відносин між маскулінностями та емпіричного підтвердження факту того, що чоловіки – гетерогенна група. Авторка визначає гегемонну маскулінність, як *«конфігурацію гендерної практики, що втілює актуальну на даний момент відповідь на питання щодо легітимності патріархату, яка гарантує домінуюче становище чоловіків»*.

та субординацію жінок»³. На думку Р. Коннел, у певний проміжок часу певна форма маскулінності (яка визначається колективно та підтримується на інституційному рівні) домінує над іншими.

Р. Коннел розглядає такі *відносини між маскулінностями*: гегемонія, субординація, співучасть, маргіналізація. Гегемонна маскулінність – це маскулінність, що займає домінуючу позицію у певній моделі гендерних відносин. Вона не є стійкою позицією, схильна змінюватися. Окрім того, це владна позиція, яку слід повсякчас доводити, передусім, перед іншими чоловіками. Цитуючи основні ідеї праці Майкла Кіммела «Гендероване суспільство»⁴, слід зазначити, що недостатньо говорити про різні маскулінності (тобто, відмінності між чоловіками), слід акцентувати увагу на нерівностях (ієрархічних, владних відносинах між маскулінностями). Чоловіки відрізняються за низкою ознак, як-от вік, етнічна приналежність, сексуальна орієнтація, стан здоров'я, регіон походження тощо.

Убіологічно-детерміністському підході до пояснення гендерних відносин «бути чоловіком» означає «не бути жінкою». Маскулінність конструюється на противагу фемінності. У концепції гегемонної маскулінності Р. Коннел якраз відносини *субординації* передбачають підпорядкування «немаскулінних» ролей і образів чоловіків так званим «справжнім» чи «нормативним» (які не пов'язані із фемінністю). Ця гетеронормативність відтворюється також через поширення *гомофобії* – страху перед чоловіками (особливо у гомосоціальних середовищах), що аналізує Майкл Кім-

мел у своєму есе⁵.

Окрім нерівностей між чоловіками, зауважують також про *інституційні привілеї*, якими користуються чоловіки (так звані «патріархатні дивіденди»), які Р. Коннел застосовує у поясненні відносин *співучасті*, а також *плату за маскулінність*. У контексті «плати» чи «ціни», яку віддають чоловіки за привілейоване становище, слід проаналізувати явище *кризи маскулінності* – одне з найбільш популярних, особливо у пострадянському науковому дискурсі. Соціологиня Тетяна Бурейчак проаналізувала сучасні способи інтерпретації явища «криза маскулінності»⁶. Авторка привертає увагу до багатозначності тлумачення поняття «криза», зокрема, стосовно терміна «маскулінність». Якщо говорити про кризу ідентичності, то вона пов'язана зі змінами соціальних умов та складністю адаптації до них, що особливо актуально для пострадянських суспільств. З іншого боку, криза може розглядатися також і як перманентна ознака ідентичності. Соціологиня зауважує, що *«незважаючи на певну змістовну розпливчастість, ідея кризи маскулінності міцно вкорінилася в академічному дискурсі та являє собою одну з найбільш часто обговорюваних проблем у ділянці сучасних гендерних досліджень»*. Розглянуто три теоретичні підходи у поясненні кризи маскулінності. Відповідно до історичного підходу, криза маскулінності пов'язана із трансформаціями суспільних уявлень про природу гендерних ідентичностей і структур, і це може спричиняти дискомфорт та опір чоловіків. У есенціалістському підході йдеться про деструктивні досвіди чоловіків, пов'язані з обмеженнями гегемонної маскулінності. У критичному підході зазначено про недостатність підстав для висновків про чоловіків у кризі або кризи маскулінності.

Дослідники і дослідниці надають різноманітні емпіричні докази явищу кризи маскулінності. Наприклад, Ігор Кон у статті «Гегемонна маскулінність як чинник чоловічого (не)здоров'я»⁷ піднімає важливі суспільні проблеми, які пов'язані із явищем ге-

гемонної маскулінності, як-от, схильність до ризикованої поведінки. І. Кон підсумовує: *«Великий пласт негативу для чоловічого здоров'я зумовлений тим, що традиційна маскулінна ідеологія поєднує високі соціальні претензії на владу, статус, повагу тощо із виправданням і поетизацією вочевидь нездорового, але натомість «чоловічого» стилю життя, зокрема пияцтва, паління, невиправданих ризиків»*. Соціологиня Олена Стрельник у дослідженні інвалідності зазначає, що для чоловіків саме *інвалід війни* є гегемонною маскулінністю⁸.

У контексті поняття кризи маскулінності говориться про *права чоловіків* та *дискримінацію чоловіків*. Так, активіст руху за права чоловіків (men's rights movement) Уорен Фаррелл (Waren Farrell) у своїй відомій (антифеміністичній) праці «Міф про чоловічу владу»⁹ зазначає про те, що тіло чоловіка належить не йому, а державі, оскільки зазвичай чоловіки не мають вибору, йти воювати чи ні. Прихильники подібної позиції можуть цитувати статтю 6 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»¹⁰, у якій зазначено, що обов'язкова строкова військова служба для чоловіків, передбачена законом, не вважається дискримінацією за ознакою статі. Тобто, виходить, що

«Тіло чоловіка належить не йому, а державі, оскільки зазвичай чоловіки не мають вибору, йти воювати чи ні.»

українські чоловіки зобов'язані «йти у бій», особливо, коли ситуація в країні досить загрозлива.

Маскулінність доцільно також вивчати у зв'язку з націоналістичним дискурсом, саме з яким часто пов'язують революції та війни.

Гендерні аспекти національного дискурсу

Феміністичні дослідниці говорять про символічне конструювання нації у публічному дискурсі, в якому гендерні ролі поляризовані: чоловіча роль – це захист вітчизни, натомість жіноча – біологічне відтворення¹¹. Джоан Нейджел розглядає національну державу як маскулінну інституцію, досліджуючи «прихований історичний та сучасний зв'язок між чоловічою статтю

слідницький проект «Гендер, релігія і націоналізм в Україні». Одна із авторок розділу цієї праці Ганна Гриценко говорить про маскуліність як таку, важливими складовими якої є гомофобія та мізогінія. А національний дискурс охарактеризовано таким, що апелює до гендерної ідентичності людини – адже «справжня людина» *му*суть належати до незалежної нації, у якій встановлений певний гендерний порядок»¹⁶. У формулюваннях радикальних правих сексуальність, альтернативна гетеронормативному і гетеросексистському «порядку речей», є загрозою для «відтворення нації».

Якими ж були маскуліності на Євромайдані, особливо, у контексті національного дискурсу? Для цього спробуємо деконструювати образи та особливості «справжніх» і «несправжніх» чоловіків Євромайдану.

«Справжні» чоловіки Майдану: гегемонні маскуліності

«Ці події наших хлопців зробили справжніми чоловіками. Сміливими, сильними, вольовими! Ми самі колись їм дорікали браком мужності. Так от тепер вони всі такі, якими і мають бути чоловіки!»
(Українська співачка і волонтерка Майдану Марія Бурмака у своєму фейсбуці)

«Нація існує, поки є чоловіки, готові за неї воювати» – подібні цитати із онлайн-постерів ілюструють патріархатний та мілітарний дискурси на Майдані, який виключає із так званих «політик пам'яті» жінок. Патріархатний дискурс возвеличує смерть, героїзує та нормалізує насильство, адже сильні люди, переможці – мають владу і тому гідні пам'яті в історії.

Зі сцени Євромайдану лунали звернення до учасників і учасниць протестів на зразок «Народне військо», «Козаки» тощо. Характерною для патріархатного дискурсу є використання тематики козацтва як так само сугубо маскуліної та мілітарної спільноти: *«Апеляції до козацтва також набули неабиякої популярності під час Євромайдану... Водночас ні для кого не секрет, що українське козацтво репрезентується як виключно маскулінна спільнота, роль жінки в якій маргіналізована або символічна. Представлення сучасних українців*

та державністю»¹². Так, «справжніми акторами» націоналістичної боротьби є чоловіки, які захищають свою свободу, честь, батьківщину та свою жінку. Авторка зазначає: *«Маскуліність та націоналізм добре доповнюють одне одного, сучасна форма західної маскуліності з'явилася приблизно в той самий час і в тому самому місці, що й сучасний націоналізм»*.

Говорячи про сексуальність і мілітаризм у націоналізмі, Джоан Нейджел говорить про «сексуально забарвлену природу війни», про зображення ворога на війні (надаючи приклад того, що війни та національні конфлікти демонструють картини чоловіків-ворогів в образах сексуальних демонів, які гвалтують жінок нації або євнухів без чоловічої потенції). Феміністська дослідниця міжнародних відносин Спайк Петерсон (V. Spike Peterson) вивчає націоналізм не лише як гендероване явище, а як гетеросексистське (heterosexist) – тобто таке, що визначає за норму гетеросексуальну ідентичність, практики та відносини¹³.

Інституції, якими керують переважно чоловіки, продукують і відтворюють норми і практики, пов'язані з маскуліністю та гетеросексуальністю, як зауважує шведська дослідниця питань армії та оборони Анніка Кронсель (Annica Cronsell)¹⁴. Авторка доходить висновку, що включення навіть небагатьох жінок у маскуліну структуру призводить до зміни в цих структурах, адже присутність жінок робить питання гендеру загалом і маскуліності зокрема більш видимим.

Те, що раніше замовчувалося і сприймалося як норма, із приходом жінок – підважується.

Вивчаючи владні стосунки на перетині понять «гендер – нація» Ніра Ювал-Девіс зазначає про гетерогенність чоловіків і жінок: *«Усупереч тому, що закладено в поняття патріархату, зазвичай жінки не є лише пасивними реципієнтами у гендерних стосунках і мають певний вплив на їх формування. Найважливішим, мабуть, є те, що не всі жінки є гнобленими і / або приневоленими у той самий спосіб і однаковою мірою, навіть у тому ж суспільстві і в певний конкретний момент»*¹⁵. Такі думки якраз підтримують теорію гегемонної маскуліності.

«За великим рахунком, люди на Майдані не знали, що ЛГБТ творять революцію разом з іншими. Деякі хлопці з гей-спільноти полягли від снайперських куль. Оберігаючи приватне життя наших товаришів, їхніх родин і бойфрендів, ми не можемо розголошувати прізвища загиблих.»

Чи не першою спробою критичного осмислення соціальних проблем сучасного українського суспільства, пов'язаних із діяльністю релігійних і націоналістичних організацій, є до-

як нащадків козаків відтворює цю андроцентричну візію української нації»¹⁷. Марія Маєрчик критикує Майдан, який «перетворився в парад маскулінностей і побутової мізогінії»¹⁸, зауважує про гендерне іншування, яке «досягло свого апогею в цехах нарізання канапок, у жартах зі сцени про жінок, в кепкуванні та в риториці про «справжніх козаків, які не сидять вдома як жінки», і внутрішньомайданівських закликах на кшталт цього: «Проводиться набір дівчат для підняття позитивного настрою козаків з Євромайдану».

Про маскулінність націоналізму Анна Гриценко пише у статті «Як Євромайдан відправляв жінок на кухню»¹⁹. Авторка зазначає, що у протестному процесі помітним був дуальний розподіл: «чоловіки – за насилля», жінки – за мир». Про гендерований розподіл праці на Євромайдані також йдеться в статті «Матері та доньки Майдану: гендер, репертуари насильства та розподіл праці в українських протестах»²⁰.

У своєму нещодавньому дослідженні питань прав людини для ЛГБТ на Євромайдані²¹ я зазначала, що легітимізація участі в Майдані, який перетворився на простір війни, відбувається передусім через засвідчення факту героїчної смерті. «За великим рахунком, люди на Майдані не знали, що ЛГБТ творять революцію разом з іншими, – зазначає Святослав Шеремет. – Деякі хлопці з гей-спільноти полягли від снайперських куль. Оберігаючи приватне життя наших товаришів, їхніх родин і бойфрендів, ми не можемо розголошувати прізвища загиблих».

Ксенія Адамська в своєму есе для курсу «Маскулінність і чоловічі студії» зауважує, що одним з різновидів Євромайданної маскулінності був образ сильного, дисциплінованого, компетентного воїна. Типовим представником цієї умовної групи є військовий або ветеран війни в Афганістані.

Цих чоловіків-воїнів можна певною мірою охарактеризувати поняттям «традиційної» чоловічості – такої, що передбачає розвинену фізичну силу, атлетичну неастенічну тілобудову, внутрішній спокій і небагатослівність, рішучість і організованість. В інтерв'ю «Дзеркалу Тижня» ветеран-афганець Ігор Івженко згадує: «...тут стоять люди, які були «за рікою» і які не відступлять...», «...в нас є досвід самоорганізації... оскільки як військові люди розуміємо, що треба діяти в складі підрозділів». Тобто, деякі з цінностей гегемонної маскулінності – рішучість стояти до кінця, компетентність, обізнаність.

Взірцем гегемонної маскулінності також є образ «козака» Михайла Гаврилюка, який вистояв приниження міліціонерів. У своєму есе Олена Копиткова пише: «Образ гегемонної маскулінності, втілений у Михайлі Гаврилюку, демонструє фізично сильного чоловіка, який виступає захисником своєї нації, а також є непохитним та непокірним навіть в умовах приниження. Про його фізичну силу свідчить не лише те, що він був хорошим метальником коктейлів Молотова, а й коментар ведучої ТСН на каналі «1+1» Юлії Бориско в інтерв'ю із сучасним козаком: «ви у хорошій фізичній формі». Незважаючи на те, що він зазнав приниження у полоні, його героїчний образ в очах суспільства лише підви-

щився – він став відомим активістом, який заради своєї нації не лише стояв на Майдані, співаючи пісень, але й пройшов жорстке випробування пономом, після чого з новими силами продовжив цю боротьбу на Євромайдані. Він вийшов із ситуації та отримав певний образ переможця, який був продемонстрований в агітаційному відео партії «Народний фронт», де він стверджує, що переможе систему та корупцію.

Анастасія Дема в есе «Жінки на Майдані – загроза маскулінності українського

чоловіка» наводить приклад того, як жінки також відтворюють традиційні гендерно-рольові очікування. Так, жінки на Луцькому Майдані активно засуджують пацифізм чоловіків, закликаючи їх їхати на Євромайдан, адже: «боягузам не місце поруч з нами!». Зневага чоловіків за пацифізм підсилює образ чоловіка-воїна, захисника, героя, який повинен здійснювати подвиги.

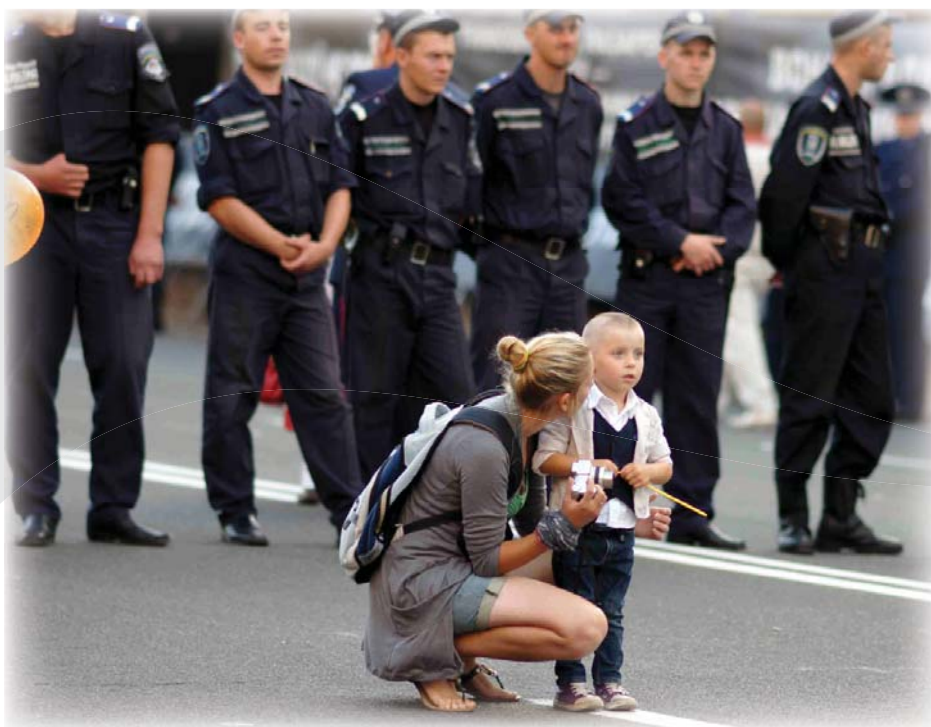
Героїчна маскулінність протиставляється домашнім обов'язкам, які не слід виконувати «справжньому» чоловікові. Про чоловіків на Майдані можна було почути фрази на зразок: «Українському чоловікові потрібно не менше місяця, аби прибити вдома полицьку, і не більше дня – аби збудувати барикаду». Тобто, маємо знову ж таки популяризацію гендерно-рольового стереотипу та відтворення реальної ситуації із хатньою роботою, до якої так мало, порівняно з українськими жінками, залучені чоловіки.

«Несправжні» чоловіки: субординовані маскулінності «поза барикадами»

«Ваш чоловік не йде на Майдан, бо там «дуже небезпечно»? Не забудьте його привітати із 8 березня!»

(Листівка Майдану)

Патріархатний дискурс стосовно гендерних ролей накладає обмежен-

ганяти на протести». Навіть було придумано так звану «Диванну сотню Самооборони», про яку зазначено, що це «спецагін самооборони Київського Віча з інформреагування та троллінгу лежачих військ супротивників». Галина Батринчук у своєму есе аналізує образи чоловіків –представників Диванної сотні, зазначаючи про осуд і невизнання їх зі сторони суспільства, маркування як таких, що «лише розводили демагогію, воюючи в коментарях у соцмережах. Диванні воїни можуть поділитися як на тих, що приносять користь (хакер, адмін корисної спільноти, журналіст тощо), так і на тих, хто сіє паніку, репостить новини без розбору, тим самим поширюючи неперевірену інформацію, шкодить суспільству і країні в інформаційній війні». Як бачимо, чоловіків «поза барикадами» навіть було класифіковано відповідно до їхньої поведінки за кри-

ня для чоловіків і маскуліностей, які обов'язково повинні бути патріотичними і мужніми, тобто, «справжніми». Ця риса конструюється також за допомогою стратегій інакшування – виокремлення так званих «несправжніх» чоловіків. У дослідженні про сексизм на Майдані Дар'я Попова зазначає: «Також уявлення про героїзм виключно як вступ у прями протистояння з ворогами змушує знаходити цих «ворогів», щоб ствердити себе як героя. Прикладом такого явища є «зачистки» території Майдану від «тітушок», які не завжди мали під

собою підстави. Чоловіки в охороні визначали, хто є «тітушкою», а хто – ні, тому вони могли означити як ворога кого завгодно. «Ворогами» свого часу стали і профспілкові активісти брати Левіни, напад на яких був скоєний саме з легкої руки ультраправих охоронців Майдану»²². А провокаторів на Майдані від буцімто ЛГБТ-спільноти називали «гей-тітушками».

Із чоловіків, які не були на барикадах, відверто глузували у соціальних мережах. У медіа можна було читати статті із заголовками «Активістка Автомайдану: Чоловіків треба ви-

«Диванна сотня» протиставляється нормативному образу революціонера. Вони зображені не лише як такі, що не здатні проявити насилля, хоча бажають, щоб це насилля скоювалося іншими людьми, але в рамках власної ідеї.»

терієм «суспільної користі».

Аліна Харченко в есе про диванну сотню «Номо divanius» цитує статтю Романа Чайки «Війна чи канікули?»: «Але найгіршою «п'ятою колоною» таки є своя, доморощена. Люди, які усі убивства, тортури, викрадення «бандами Януковича» переглядали, як багатомісячний телевізійний серіал, тепер раптом стали активними критиками усіх і уся. Ця така собі «диванна сотня» тепер найзавзятіше вимагає крові, трупів. Кричить – ведіть війська в атаку! Тобто, вимагає продовження «свого» серіалу. Кількість «радників» та «професіоналів» у соцмережах вже не менша, ніж армія московських мережових тролів та ботів». У цьому вислові ми бачимо, що «диванна сотня» протиставляється нормативному образу революціонера – як за настроєм повідомлення, так і за змістом. Вони зображені не лише як такі, що не здатні проявити насилля, хоча бажають, щоб це насилля скоювалося іншими людьми, але в рам-

ках власної ідеї.

Маскулінність, сексуальність і революція

Нормалізація і легітимація гетеросексуального протестного простору також відбувається шляхом використання *гендерованих романтичних сценаріїв*. Несподівано з'явилися нові сюжети для відомих фантиків жуйки «Love is ...», серед яких текст «*Кохання це – робити революцію разом*». На Майдані з'явилися відеорепортажі про «Неймовірні історії кохання, які створив Майдан», кілька разів гуляли справжні «революційні» весілля.

«Євромайдан виявився хорошою нагодою для чоловіків відтворити нормативні уявлення про маскулінність – героїзм, патріотизм, мужність...»

«Справжні» чоловіки потребують вдовольняти свої сексуальні потреби, тому у соціальних мережах з'являлися повідомлення на зразок: «*Потрібна секс-партнерка, волонтерка з чудовим настроєм і не закомплексована! Я на Майдані з 2 грудня і по цей день, без виїзду за межі Києва*».

Жіноча сексуальність – це те, що «споживається» лише «своїми» чоловіками, а не «ворогами». У березні 2014 р. у ЗМІ з'явилася новина про те, що українські дівчата вирішили ввести секс-санкцію «Не дай росіянину». Дівчата випустили майки з логотипом – складеними долонями, що символізують вагіну, та сфотографувалися у них.

Мілітаризація суспільства і радикалізація насильства сприяє *гомофобії*, яка траплялася також і на Євромайдані. У протестному просторі поширювалися наліпки «Янукович Підарешт», розроблені партією «Демократичний Альянс». А на сайті партії також фігурує новина «ДемАльянс та 1000 майданівців виклали слово ПІДАРЕШТ на Хрещатику». За період Євромайдану спостерігалися такі гомофобні дії, як «розгром двох ЛГБТ-клубів у центрі Києва націоналістичними учасниками Євромайдану», «жорстоке побиття двох геїв десь поблизу Майдану людьми з Самооборони»²³.

Замість висновків

Євромайдан виявився хорошою нагодою для чоловіків відтворити нормативні уявлення про маскулінність – героїзм, патріотизм, мужність тощо. Окрім того, відмінності та нерівності між маскулінностями у контексті

національних ідентичностей доцільно пояснити теоріями гегемонної маскулінності та кризи маскулінності. Зокрема, гегемонна (чи нормативна) маскулінність відтворювалася шляхом інакшування субординованих маскулінностей («несправжніх» чоловіків). Не можна оминати тематику сексуальності у контексті маскулінностей і мілітаризму, до якої слід віднести також проблематику насильства та ієрархій.

Чи дійсно Євромайдан став можливістю для українських чоловіків реабілітувати власну маскулінність? Мені найбільше до вподоби критичний підхід у поясненні явища кризи маскулінності, у якому йдеться про недостатність підстав для висновків про чоловіків у кризі або кризу маскулінності. Хоча зрозуміло, що в українському суспільстві деструктивні чоловічі сценарії поки що перемагають над так званими конструктивними сценаріями виходу із кризи маскулінності (переоцінка ідей гегемонної маскулінності та владних патріархатних відносин у суспільстві, більш активне залучення до доглядової праці, пропагування егалітарних відносин тощо).

- ¹ Марценюк Т. О. Гендерна соціологія Майдану: роль жінок у протестах // Постсоціалістичні суспільства: різноманіття соціальних змін. Матеріали Сьомих Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н.В. Паніної та Т.І. Заславської / За наук. ред. Є.І. Головахи та О.Г. Стегнія. – К.: Інститут соціології НАН України, 2014. – С. 146-160.
- ² Марценюк Т. Маскулінність та чоловічі студії: робоча навчальна програма дисципліни, 2014-2015 навчальний рік / М-во освіти і науки України, Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія», 2014. – 13 с. Режим доступу: <http://www.ekmair.ukma.kiev.ua/handle/123456789/3306>.
- ³ Коннелл Р. На захист маскулінності // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2003. – № 27. – С. 49-70.
- ⁴ Кімел М. Гендероване суспільство / Майкл С. Кімел; [пер. з англ. Сусанна Альошкіна; наук. ред. Світлана Оксамитна]. – К.: Сфера, 2003. – 490 с.
- ⁵ Кімел М. Маскулінність як гомофобія: страх, стыд і молчання в конструюванні гендерної ідентичності // Насладження быть мужчиной: западные теории маскулинности и постсоветские практики / Под ред. Ш. Берд и С. Жеребкина. – СПб.: Алетейя, 2008. – С. 38-57.
- ⁶ Бурейчак Т. Погані часи для чоловіків? Соціологічні інтерпретації кризи маскулінності / Тетяна Бурейчак // Соціологія: теорії, методи, маркетинг. – 2011. – № 1. – С. 79-94.
- ⁷ Кон І. Гегемонна маскулінність як чинник чоловічого (не)здоров'я // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – № 4. – С. 5-16.
- ⁸ Стрельник Е. Гегемонна маскулінність і інвалідність: конфлікти ідентичностей і ресурси їх подолання // Способи быть мужчиной: Трансформації маскулінності в ХХ столітті / ред.-сост. И.Н. Тартаковская. – М.: Звенья, 2013. – С. 216-224.
- ⁹ Farrell W. The Myth of Male Power. – N.Y.: Simon and Schuster, 1993.
- ¹⁰ Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 8 вересня 2005 р. № 2866-11 Yuval-Davis N. Gender and Nation. – SAGE Publications Ltd., 1997.
- ¹¹ Нейджел Дж. Маскулінність та націоналізм; гендер та сексуальність у творенні націй // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2003. – № 27.
- ¹² Peterson S.V. Sexing Political Identities / Nationalism as Heterosexism // International Feminist Journal of Politics. – 1999. – Vol 1. – № 1. – P. 34-65.
- ¹³ Kronsell A. Gendered practices in institutions of hegemonic masculinity // International Feminist Journal of Politics. – 2005. – Vol. 7. – № 2. – С. 280-298.
- ¹⁴ Ювал-Дейвіс Н. Теоретичні міркування про гендер і націю // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / під ред. Л. Гентош, О. Кись. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. – С. 211.
- ¹⁵ Гендер, релігія і націоналізм в Україні / ред. Г. Ярманова. – К.: Heinrich Böll Stiftung Warsaw, 2012. – С. 133.
- ¹⁶ Бурейчак Т., Петренко О. Каналки, Січ та «бандерівки» / Zahid.net, 8 січня 2014 р. Режим доступу: <http://eb.by/4V4T>.
- ¹⁷ Маєрчик М. Захоплення логік / Світ без жінок // Критика. 25 січня 2014. Режим доступу: <http://krytyka.com.ua/community/blogs/zakhoplennya-lohik-svit-bez-zhinok>.
- ¹⁸ Гриценко А. Как Евромайдан отправлял женщин на кухню // Гендерний журнал «Я» [спецномер «Гендер і політика»]. – 2014. – № 2 (36). – С. 22-26.
- ¹⁹ Onuch O., Martsenyuk T. Mothers and Daughters of the Maidan: Gender, repertoires of violence, and the division of labour in Ukrainian protests // Social, Health, and Communication Studies Journal (Contemporary Ukraine: A case of Euromaidan). – Vol. 1(1). – 2014. – P. 80-101.
- ²⁰ Марценюк Т. Права людини для ЛГБТ спільноти і Євромайдан 2013-2014 // Журнал соціальної критики «Спільне». – 15 жовтня 2014 р. Режим доступу: <http://commons.com.ua/prava-lyudini-dlya-lgbt-spilnoti-i-yevromajdan-2013-2014>.
- ²¹ Полова Д. Сексизм на Майдані / Журнал соціальної критики «Спільне», 3 жовтня 2014 р. Режим доступу: <http://commons.com.ua/seksizm-na-majdani>.
- ²² Марценюк Т. Права людини для ЛГБТ спільноти і Євромайдан 2013-2014 // Журнал соціальної критики «Спільне». – 15 жовтня 2014 р. Режим доступу: <http://commons.com.ua/prava-lyudini-dlya-lgbt-spilnoti-i-yevromajdan-2013-2014>.